

نسخه‌های خطی مدرسه نمازی خوی

علی صدرایی خویی

آجری بیست حجره دیگر بدان افزوده شد. سنگ نوشته‌ای در زیرزمین مدرسه از آن دوران باقیمانده که چنین است: «هو. تبعاً لمرضاة الله و رجاء لما هو خیر عنده که فرموده و الباقیات الصالحات خیر عند ربک ثواباً این زمان فیروز نشان عهد خدیو دوران... ناصرالدین شاه قاجار دامت دولته، بنده فقیر ابن المرحوم آقازین العابدین الحاج ابراهیم الشهیر بنواده بیت الله از بنای مدرسه پرداخت سنه ۱۲۹۶ هـ.»

پس از آن با اعانت مرحوم حاج یحیی سلماسی - بانی مسجد سلماسی در محله یخچال قاضی قم - و مباشرت مرحوم آیت الله حاج سیدعلی اصغر خویی و مرحوم حجت الاسلام حاج شیخ علی مجتهدی مرمت و تعمیر شد.

بعد از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، به امر حضرت امام خمینی - قدس سره - و کمک و مساعدت علمای محل، این مدرسه تجدیدبنا گردید و در سال ۱۳۶۳ هـ. ش برابر با ۱۴۰۸ هـ. ق بنای آن اتمام یافت. این بنا دارای پنج طبقه و حدود چهار حجره مسکونی و دارای تجهیزات کامل است. سالانه حدود چهار تا پنجاه نفر طلبه، تحصیلات مقدماتی را تا پایان سطح در این مدرسه طی کرده تا جهت ادامه تحصیلات عالی روانه حوزه علمیه قم شوند. بزرگان زیادی در این مدرسه تحصیل کرده و درجات عالی علم و عمل را پیموده‌اند. از جمله: حضرت آیت الله العظمی حاج سیدابوالقاسم خویی (قدس سره)، شهید آیت الله حاج میرزا ابراهیم دنبلی خویی، حکیم و فیلسوف مشهور ملاعبدالله زنوزی، علامه میرزا محمد حسن زنوزی، علامه حاج میرزا حبیب الله هاشمی خویی - صاحب شرح

شهر خوی ملقب به دارالصفاء در غرب سرزمین پهناور ایران اسلامی واقع شده و از شهرهای بنام آذربایجان به شمار می‌رود. این شهر خاستگاه بزرگان و اندیشمندان زیادی بوده است و در این راستا از قرن سیزدهم به بعد حوزه‌های علمیه چندی در این شهرستان تأسیس شده که عبارتند از:

الف: حوزه علمیه نمازی، تأسیس در حدود ۱۲۰۰ هـ. ق.

ب: مدرسه خان، تأسیس حسینقلی خان دنبلی در سال ۱۲۰۸ هـ. ق.

ج: مدرسه حاج آقا حسین امام جمعه، تأسیس در سال ۱۲۵۰ هـ. ق.

د: مدرسه شفیعیه، تأسیس حاج شفیع خویی در سال ۱۲۶۶ هـ. ق.

از حوزه‌های علمیه یادشده، تنها مدرسه نمازی با برجا مانده و نیز قسمتی از محوطه مدرسه حاج آقا حسین امام جمعه، که توسط برخی از ادارات تصرف شده است.

حوزه علمیه نمازی

حوزه علمیه نمازی در زمان حاکمیت دنبلی هادر خوی در حدود سال ۱۲۰۰ هـ. ق. به وسیله حاج محمد، داماد مرحوم شیخ محمد نمازی برای محل تدریس وی در جنب منزلش بنا شده است.

سپس در سال ۱۲۳۸ هـ. ق. در جنب مدرسه فوق مسجدی نیز به نام آن مرحوم ساخته شد که به اسم مسجد شیخ معروف است. بنای اولیه مدرسه ده حجره داشت که در یک طبقه و چوب پوش بود. این مدرسه حدود ۶۰ سال بعد به همت مرحوم حاج ابراهیم بن زین العابدین مشهور به نواده بیت الله بازسازی و در دو طبقه تحتانی و فوقانی، با طاق بند

مدارس علوم دینی در حوزه تمدن اسلامی، از دیرباز نقش ویژه‌ای در گسترش و رشد شاخه‌های متنوع علوم دینی داشته‌اند. حوزه هزارساله علوم دینی در نجف و دیگر مدارس علوم دینی در پهنه گسترده جغرافیای اسلام، همواره کانون بحث و فحوص و جایگاه پرورش هزاران فقیه و فیلسوف و متکلم بوده‌اند. ناگفته پیداست که این گونه مدارس پیوند دیرینه و تنگاتنگی با ابزار ثبت و انتقال دانش و پژوهش، یعنی «کتاب» داشته‌اند، آنچنان که غالباً در کنار یا در متن هر مسجد و مدرسه علوم دینی، کتابخانه‌ای تأسیس می‌شده است. در نوشتار حاضر که پژوهشی از سوی یکی از کتاب‌شناسان همروزگار ماست، نخست با تاریخچه مدارس علمیه خوی و بویژه مدرسه و کتابخانه مدرسه نمازی این شهر آشنا می‌شویم و در ادامه، با آگاهی از واقفین و اهداکنندگان آثار خطی به این مجموعه، از کتابخانه‌های دیگر عالمان خوی، فهارس نسخه‌های خطی مدرسه نمازی و نیز از دیگر نسخه‌های خطی خوی مطلع می‌شویم.

نهج البلاغه - و آیت الله سیدابراهیم علوی - شاگرد میرزا فلسفی امام خمینی - و نیز حضرت آیت الله قبله ای خویی - دام ظلّه - و دوست ۶۰ ساله و هم بحث دوران تحصیل ایشان مرحوم آیت الله مرقاتی خویی و عالمان میرزا دیگر.

کتابخانه مدرسه نمازی

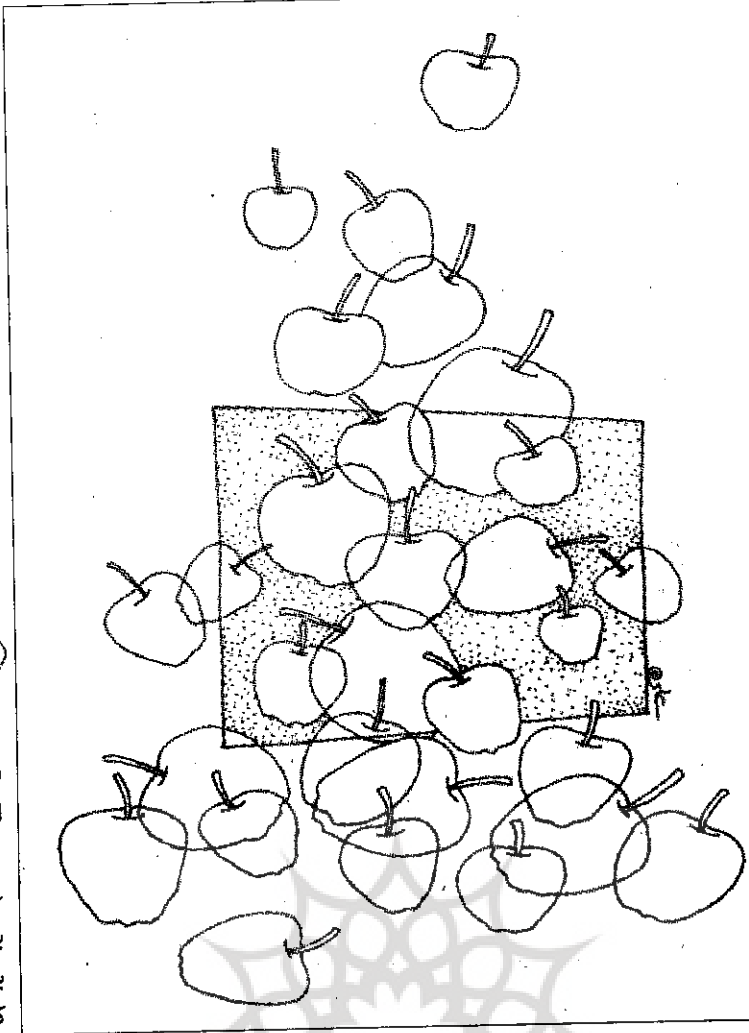
در سال ۱۳۵۷ هـ.ق. مرحوم آیت الله حاج سیدابراهیم علوی مدرسه نمازی را بازگشایی و مرحوم حجت الاسلام حاج شیخ جابر بن خلیل فاضلی خویی را به سمت رئیس کتابخانه می گمارند.

این کتابخانه هم اکنون دارای سه مخزن، کتب چاپی در حدود بیست هزار و کتب چاپ سنگی حدود ۱۵۰۰ جلد و کتاب های خطی شامل هزار نسخه است. **نسخه های خطی مدرسه نمازی خویی** نسخ خطی شیخ الاسلام خویی:

اهدای کتاب های شیخ الاسلام خویی به کتابخانه مدرسه نمازی. جزو اولین آثار وقفی به شمار می آید. آقا ابراهیم فرزند فتح الله شریف حسینی خویی مشهور به شیخ الاسلام خویی، از علماء معروف دوره سلطنت فتحعلی شاه بود، اجداد وی از گیلان به خوی مهاجرت کرده و در این شهر ساکن شده اند. آقا ابراهیم پس از فرا گرفتن مقدمات علوم در خوی مدتی به

اصفهان رفت و از محضر مرحوم ملا علی نوری فیلسوف بزرگ استفاده کرد و سپس برای ادامه تحصیل راهی عتبات عالیات شد و بعد از چندسالی به زادگاه خود برگشت و مقام شیخ الاسلامی را به عهده گرفت. در سال ۱۲۲۳ ق از طرف فتحعلی شاه برای رفع اختلافات بین ایران و عثمانی به استانبول رفت و ضمن انجام این مأموریت، با شیخ الاسلام آن شهر، پیرامون عصمت حضرت فاطمه زهرا (س) به مناظره پرداخت. شیخ الاسلام استانبول، منکر عصمت آن حضرت بوده، او صبح روز بعد که از خواب بیدار می شود می بیند دهانش کج و دستش فلج شده، فوراً آقا ابراهیم را فرامی خواند و می گوید همانطوری که کج کردی باید درست کنی او شرط می کند که در صورت قبول ولایت علوی، دعا کرده و درست خواهد شد، شیخ الاسلام استانبولی ولایت علوی را به شرط عدم افتاء آن قبول می کند و آقا ابراهیم نماز می خواند و دعا می کند و شیخ الاسلام شفا می یابد. او پس از این ماجرا، کتابخانه نفیس خود را که شامل کتب ادبی و تفاسیر و حدیث اهل سنت بوده، به آقا ابراهیم اهدا می کند. وفات شیخ اسلام خویی در سال (۱۲۳۳ ق) اتفاق افتاده که ماده تاریخ و فاتش را اله اش محمدرضا چنین گفته: «بموت العالم مات العالم» که به حساب ابجدی برابر با ۱۲۳۳ می شود.

کتابخانه آقا ابراهیم خویی نیز پس از وی به بازماندگانش رسیده تا این که بخشی از کتاب های

وی، از سوی نیره اش - شیخ الاسلام آقا فتح الله خویی - وقف کتابخانه مدرسه نمازی خوی شده است. هم اکنون حدود صدویست و پنج نسخه از این کتب نفیس در کتابخانه خطی مدرسه نمازی خوی موجود است.

در میان این کتاب ها یک اثر متعلق به اوست که جلد اول کتاب شرح توحید صدوق قاضی سعید قمی است که شیخ الاسلام خویی در ایامی که در شهر قمشه اصفهان، مشغول تحصیل فلسفه بوده، به خط خود نوشته است. (نسخه ش ۳۰۹ مدرسه نمازی). در این نسخه ها همچنین آثاری از فرزندان و نوادگان وی به چشم می خورد که به صورت حاشیه هایی در کنار نسخه ها نوشته اند.

ده نسخه از نسخه های نفیس و منحصر به فرد کتابخانه شیخ الاسلام عبارتند از:

۱- المزامیر، ترجمه عربی زبور داود علیه السلام، که در زمان مأمون خلیفه عباسی (۱۹۸۴) به دستور وی از عبری به عربی برگردانده شده و حضرت امام رضا علیه السلام آن را تأیید کرده است. (نسخه شماره ۷۷: به خط نسخ جلی، کاتب عبدالله بن سنجر، در سال ۷۰۶ ق).

۲- مرصاد العباد من المبدأ الی المعاد، ابوبکر عبدالله بن محمد رازی، نجم الدین دایه (م ۶۵۴)، (نسخه ش ۸۲، کتابت قبل از سال ۷۶۴ ق).

۳- نتیجه الفکر و نخبه النظر، اعتقادات، عربی، از: ابراهیم مأمونی شافعی قرن ۱۱، نسخه ش ۸۴، تحریر در عصر مؤلف.

۴- شرح الکافیة، رضی الدین محمد استرآبادی (م ۶۸۶)، نسخه ش ۹۰، کتابت در سال ۸۲۳ ق.

۵- المعجم فیما استعجم، جغرافیا، عربی، از: ابو عبید عبدالله بن عبدالعزیز بن محمد بکری (م ۴۸۷ ق)، نسخه ش ۹۱، نسخ جلی، تحریر قرن نهم هجری.

۶- المفاحص فی الحکمة الالهیة، صائن الدین علی بن محمد بن محمد ترکه اصفهانی (۸۳۵)، نسخه ش ۱۲۱، تحریر عصر مؤلف.

۷- (ابن عادل)، ابو حفص عمر بن علی بن عادل دمشقی (متوفای بعد از ۸۸۰)، نسخه ش ۱۲۹، شامل تفسیر سوره انعام، تحریر ذیقعد ۹۷۰.

۸- حیاة الحیوان الکبری، کمال الدین محمد بن موسی دمیری (م ۸۰۸)، نسخه ش ۱۳۶، کاتب محمد ابوالفتح بن داود بن محمد مقدسی قادری در سال ۹۰۳ ق.

۹- شرح فصوص الحکم، نورالدین عبدالرحمان بن احمد جامی، (۱۹۸) به ضمیمه رساله اطواریه نوریه در عرفان به عربی از مولفی ناشناخته. در سه ورق که پدري به پسرش پیرامون بیان روش سلوک سلسله طریقه خلوتیه و ترغیب بر سیر آن، نوشته است. نسخه ش ۱۴۶، کاتب یوسف علی سروری، در ۶ شوال ۹۱۵.

۱۰- شفاء، شیخ رئیس حسین بن عبدالله سینا (م ۴۲۷)، نسخه ش ۲۴۸، این نسخه شامل قسم طبیعیات و الهیات به معنی اخص را شامل است و در صحافی مجلد تعدادی از اوراق نسخه جا به جا شده است، تحریر سده ششم هجری، با حواشی کوتاهی گویا به خط خواجه نصیر طوسی.

نسخه های آیت الله شهید میرزا ابراهیم دنبلی آیت الله شهید حاج میرزا ابراهیم دنبلی خویی، در سال ۱۲۴۷ ق در خوی چشم به جهان گشود. آباء و اجداد وی از خان ها و اشراف شهر بودند، ولی وی از همان اوایل کودکی برخلاف طریقه پدرانش وارد جرگه اهل علم می شود. و بعد از تحصیل مقدمات علوم دینی، به دیار نجف می رود و از محضر بزرگان حوزه آن عصر مانند: خاتم المجتهدین شیخ مرتضی انصاری و آیت الله شیخ مهدی نجفی و آیت الله شیخ مهدی کاظمی خوشه چینی می نماید و در سال ۱۲۶۲ ق بعد از کسب اجازه نامه از استادانش مرحومان نجفی و کاظمی به خوی باز می گردد و مسوولیت صیانت از حریم شرع را می پذیرد.

اوزن او بن سفیر فرانسه در ایران که در هنگام گذر از خوی با آیت الله ابراهیم دنبلی دیدار کرده، درباره شخصیت وی چنین نگاشته است: «مجتهد بزرگ شهر حاجی میرزا ابراهیم آقا از احترام فوق العاده

عموم برخوردار است، خانه اش کوچک است و تنها یکی از اطاقهای آن که با فرش مفروش شده پنجره اش به حیاط کوچکی باز می شود. در آستانه در طبق رسم قدیمی محجر چوبی گذاشته اند، یعنی در اینجا باید کفش ها را از پا درآورد، مرد محترم کهنسال نزدیک اطاق در میان تعداد بیشمار کتاب... نشسته است و ریشش را با حنا رنگ می کند... با آن که ثروت زیادی دارد، ولی خود با قناعت زندگی می کند و بیشتر درآمد حاصل از املاکش را صرف احسان و صدقه می کند. به موجب وصیتش بعد از درگذشت وی، همه داراییش وقف امام سوم است. عده ای که به دیدار و زیارت وی می آیند، قابل شمارش نیست. او چندین بار به زیارت مکه نائل شده و با وجود کبر سن، حداقل دو سال یکبار به شهرهای کربلا و مشهد مشرف می شود. اهالی خوی هنگامی که او را می بینند، با چنین علو مقام چون یک فرد عادی کفش ها زیر بغل در مسجدی مشغول دعا خواندن است، سخت به هیجان می آیند. (اوزن او بن، ایران امروز، ترجمه: علی اصغر سعیدی، ص ۸۴)

(یادآور می شود: آیت الله میرزا ابراهیم دنبلی در روز ششم شعبان ۱۳۲۵ ق (دوران مشروطیت) به ضرب گلوله ای جان به جان آفرین تسلیم کرد و به لقاء الله پیوست.

او کتابخانه ای معظم از خود به یادگار گذاشت که همراه با باقیه اموالش آن را وقف کرده بود که بعد از شهادتش به کتابخانه مدرسه نمازی خوی انتقال یافت.

نسخه های خطی نامبرده همه مهر کتابخانه وی را داراست و در بین آنها نسخه اصل آثار آن مرحوم قرار دارد. که عنوان ها چنین است:

۱- الاربعین حدیثا، شرح چهل حدیث به عربی، نسخه اصل به خط مؤلف، تحریر چهارشنبه ذیحجه الحرام ۱۲۷۴ ق (نسخه ش ۲۹۲).

۲ الدررة النجفیه فی شرح نهج البلاغه الحیدریه، در این کتابخانه چند نسخه از این کتاب وجود دارد بدین ترتیب:

- نسخه ش ۲۹۴، نسخه اصل به خط مؤلف، این نسخه نیمه اول کتاب را شامل و در دهه دوم صفر ۱۲۷۳ پایان یافته است.

- نسخه ش ۲۹۵ و ۲۹۶، که هر دو نسخه نیز نیمه اول کتاب است، بدون نام کاتب که در عصر مؤلف تحریر شده اند.

۳- جنگ، حاوی مسائل متفرقه فقهی و اصولی و ادبی و روایی و... که در حکم مسودات مقالات علمی شهید است.

۴- ملخص المقال فی تحقیق احوال الرجال (نسخه ش ۲۹۳، به خط مؤلف)، پایان تحریر ۴ ربیع الثانی ۱۲۷۷.

۵- ملخص بحار الانوار، تلخیص جلد هفتم بحار الانوار. (نسخه ش ۲۹۰، به خط مؤلف).

علاوه بر اینها در میان نسخه های خطی وقفی، کتاب های مهم دیگری به چشم می خورد از جمله می توان به موارد زیر اشاره کرد:

□ حوزه علمیه نمازی خوی

در حدود سال ۱۲۰۰ هـ.ق

به وسیله حاج محمد، داماد مرحوم

شیخ محمد نمازی بنا شده است.

در سال ۱۳۵۷ هـ.ق مرحوم

آیت الله حاج سید ابراهیم علوی

مدرسه نمازی را بازگشایی کرد.

کتابخانه این مدرسه، هم اکنون

دارای سه مخزن، کتب چاپی در

حدود بیست هزار و کتب چاپ

سنگی حدود ۱۵۰۰ جلد و

کتاب های خطی شامل هزار نسخه

است.

شفاء، شیخ الرئیس حسین بن عبدالله بن سینا (۴۲۷)، شامل دوره کامل شفا (منطق، ریاضیات، هیئت، موسیقی، ارثماطیقی، طبیعیات و الهیات)، تحریر عبدالخالق گیلانی در سال ۹۸۶ ق که بخشی از آن را در نزد شاه فتح الله شیرازی در سال ۹۸۸ مقابله و تصحیح کرده است. (نسخه ش ۲۴۷).

بشری الوصول الی اسرار علم الاصول، از شیخ محمد حسن بن عبدالله مامقانی (۱۳۲۳) دوره کامل و هفت جلدی این اثر را آیت الله میرزا تنبلی برای خود نویسانیده که در مدرسه نمازی نگهداری می شود. (نسخه ش ۳۳۶ تا ۳۴۱).

کتابخانه های دیگر عالمان خوی

کتاب های دیگری از عالمان خوی نیز به کتابخانه مدرسه نمازی وقف شده، که اهم آنها عبارتند از:

کتاب های مرحوم حاجی میرحسین هاشمی،

کتاب های حجت الاسلام شیخ فضل الله خویی،

چند کتاب از مرحوم ملا هدایت خویی، نسخه های خطی حاج سید محمود ساجدی، کتاب های حسن

صدرزاده خویی، کتاب های حاج امین پناهنده،

کتب موقوفه مرحوم حاج شیخ اسدالله خویی،

کتاب های وقفی شیخ محمد حسن گیلانی و

کتاب های میرزا علی قلی شهیدی، کتاب های مرحوم حاج شیخ حسن بصیری و تعدادی از

کتاب های شیخ جابر فاضلی، از جمله کتاب هایی است که به نسخه های خطی کتابخانه اضافه گردیده اند.

فهارس نسخه های خطی مدرسه نمازی

تمامی نسخه های خطی موجود در مدرسه نمازی خوی به وسیله اینجانب فهرست شده است. این فهارس در یک کتاب و سه مقاله با مشخصات زیرین منتشر شده است.

۱- فهرست نسخه های خطی مدرسه علمیه نمازی خوی، چاپ تهران، ناشر دفتر نشر میراث مکتوب، سال نشر ۱۳۷۶ ش، قطع وزیری، ۵۲۹ صفحه. در این کتاب ۷۸۴ نسخه، از نسخ خطی مدرسه نمازی خوی معرفی شده است.

بعد از این فهرست، نسخه هایی که به کتابخانه افزوده شده در سه مقاله معرفی شده، بدین ترتیب:

۲- فهرست نسخه های خطی تازه مدرسه نمازی خوی، سالنامه میراث اسلامی ایران، دفتر نهم، ۱۳۷۷ ش، صص ۱۰۶-۷۳. در این فهرست ۶۴ نسخه جدید مدرسه نمازی خوی معرفی شده است.

۳- شصت و سه نسخه دیگر از نسخ خطی مدرسه نمازی خوی، سالنامه میراث اسلامی ایران، دفتر دهم، ۱۳۷۸ ش، صص ۷۵۵-۷۸۱. در این فهرست ۶۳ نسخه جدید مدرسه نمازی خوی معرفی شده است.

۴- مجموعه وقفی محمدحسن گیلانی بر مدرسه نمازی خوی، مجله نامه بهارستان، ش ۳ (بهار و تابستان ۱۳۸۰ ش)، صص ۱۶۹-۱۷۶. در این فهرست ۳۳ نسخه جدید مدرسه نمازی خوی معرفی شده است.

دیگر نسخه های خطی شهر خوی

علاوه بر کتابخانه مدرسه نمازی خوی، چند کتابخانه دیگر نیز در شهر خوی، دارای نسخه های خطی اند که عبارتند از:

۱- کتابخانه عمومی حضرت آیت الله سیدجعفر مرقاتی خویی: که شامل حدود دویست نسخه خطی است.

۲- کتاب های آقای جواد شریف: این آثار از مرحوم ملا علی بخویی- صاحب مزار معروف در خوی- و فرزنداناش باقی مانده و حدود ۶۸ نسخه خطی است.

۳- کتاب های مرحوم حاج شیخ حسن بصیری، که حدود ۳۰ نسخه خطی است.

۴- کتاب های مرحوم حاج شیخ جابر فاضلی، که حدود ۴۰ نسخه خطی است.

۵- کتاب های کتابخانه ملی خوی، که دارای ۴ نسخه خطی است.

۶- کتاب های کتابخانه موزه خوی، که دارای ۳۵ نسخه خطی است.

۷- کتاب های کتابخانه مقبره آقا سید یعقوب خویی: این کتابخانه متشکل از کتاب های کتابخانه مرحوم سید ابراهیم علوی خویی است که دارای ۳۰ نسخه خطی است.

۸- کتاب های کتابخانه مرحوم شیخ جلیل هنرور خویی، که دارای حدود ۵ نسخه خطی است.